

השתלשלות העולמות ב"הנידח" לש"י עגנון

אורי ד. אלטר

ברקלי

"הנידח" של עגנון בנוי כולו על פאראדוקס. כפי שציינו רבים, כוונתו המפורשת של עגנון היתה ליצור סיפור אפי מן המפגש של החסידות והמתנגדות, וכמה מסימני ההיכר של האפוס הקלאסי בולטים בסיפור – יסוד העלילה במאבק בין שתי קבוצות-תרבות שיש ביניהן אחוה ואיבה כאחד, "קאטלוגים" של סיעות הגיבורים בשני המחנות, תיאורים הומריים כביכול של פרטי הווי ופעולות חיי יום-יום, ואף-על-פי-כן, עולמו הדמיוני של הסיפור רחוק מעולם האפוס כמרחק מזרח ממערב. בשעה שהאפוס מעלה על יריעתו הנרחבת עולם מוצק, ברור, מבריק לאורה של השמש, דמיונו של עגנון מוליך אותו כאן דוקא לתחומים של צל ואפלה שבהם משמשים בערבוביה חלום והקיץ, גשמיים ורוח. אין תימה איפוא שהתכווצה תכניתו המקורית של עגנון לעשות מן "הנידח" טטרולוגיה גדולה ובסוף הוציא סיפור בן חמישים עמודים: בסופו של חשבון, היה האפוס זר לרוח סיפורו, וכוונותיו האפיות רק הביאוהו לידי כך שהפך את המתח בין הקונצפציה האפית ובין דרך-הראיה המיוחדת לו לנרשא הסיפור, או לפחות לפרינציפ המארגן שלו.

הסיפור פותח בצורה המקבילה לכאורה לאותה השקפה של האלים בני האולימפוס על העולם האנושי ומאבקיו, הידועה לנו מן האפוס הקלאסי: "שלג רב ירד כל אותו השבוע מנתיב עליון כלפי העולם השפל." באפוס, כידוע, שיח ושיג לעולם האלים עם עולמם של בני אדם, והנתיב העליון לעתים גם מלא תנועה ככדה, אך הגבולות בין העולמות בכל זאת מוגדרים, והעולם השפל תמיד נשאר הבמה העיקרית, ואף אינו ראוי להיקרא "שפל". לעומת זאת, פותח הסיפור שלנו דוקא בטשטוש תחומים. מיד אחרי המשפט הראשון ממשיך המספר: "האדמה השתורה הליבנה והשמים עמדו בכהיונם" – כאילו החליפו מקומות, מה שהיה צריך להיות לבן גראה בכהיון, ומה שכהה היה הפך כולו לבן. יש לשים לב כאן לשלג, שהפונציה העיקרית שלו בכל הסיפור להיות מטשטש תחומים. הופעותיו בסיפור דו-משמעיות: כשרבי אוריאל עושה שבתו בכפר קשור השלג במידת הרחמים ומתואר כטפיטיות עשויות מכנפיהם השמוטות של מלאכי השרת. כשאיילי גוססת, עוטף השלג, הקשור עתה במידת הדין, את הבית כתכריכים. אך עיקר תפקידו לטשטש, לבנות עולמות בהשתוללות הרוחות ולהחריבן כלא היו: "שלג יורד משמי מרום, מאיר לילה ומאפילו. עולמות נעלמים נחשפים ונתיבות נעלמים בדממה" (י"ז).

הפאראדוקס היסודי של "הנידח" הוא טכני ותימאטי כאחד: עגנון מעלה תמונת מהעולם הזה על פרטי פרטיו בכדי למוגג אותו עולם, להמס את מוצקותו בדמדומי הזייה וחזון, להראות את עצמת נהייתן של הנפשות אל עולמות אחרים. לא מקרה הוא שבפעם הראשונה שמתוארת בפרוט חווייה מיסטית מתוארת היא דוקא מנקודת-תצפית חיצונית לגמרי, על מנת להבליט את המעבר מן העולם הגשמי אל אותה נקודה סמויה אשר בה מתבטלת הגשמיות ונעלמת: "הנרות שוקעים וצלליהם מכסים

את השולחן, את שיירי החלה, את העצמות ואת פתיית הלחם. שלהכותיהם מזדקפות משהו כלפי כלי השעות, החלודה מציצה מן המשקולות, שעה יוצאת ושעה נכנסת ועדיין רבי אוריאל עומד על הנרות בלי שום תנועה. ידיו נתונות בתוך בתי זרועותיו וזקנו נוטף עד ציציותיו וציציותיו מתבענעות מאליהן, מחמת חיות הנפש שהיתה בהן. הנרות דועכים ועמוד עשן מתמר ועולה, והרב אינו נעתק ממקומו ושותה עשן נרות השבת" (ט"ו).

הנה תמונה מן העולם הזה, עולם אשר בו לועסים לחם ומכרסמים עצמות כדי לקיים את הנפש בגוף, עולם שנמדד בו הזמן לפי תפיסתו המיכנית של האדם (כלי השעות בחדר), עולם הנתון מעצם טבעו לתהליכים של הידרדרות וכליון (המשקולות שעלתה בהן חלודה). והכול מואר באור הנרות המהבהב שלא רק משווה "איררה" מתאימה לתמונה אלא תוך משחקו על פני הדברים המוחשיים מוציאם מחזקת מוח-שיות, הופכם לדברים בנו, נותן בהם חיות שלא מעלמא הדין. (בכלל, נודעת חשיבות רבה בסיפור לאפקטים של תאורה מבליחה, כפי שנראה גם בקטעים אחרים). המשפט האחרון של הסעיף הזה, בציור הנועז של הרב "שותה עשן נרות השבת", ממחזז ומסכם את המעבר הזה מגשמיות לרוחניות: הגר ממילא הוא חפץ גשמי המתקרב בפעולתו לתתום הרוח – והמשוואה המסורתית בר-נשמה לעולם לא רחוקה מן הדמיון השולט בסיפור – והרי עשנו של הגר שדעך הוא שריד אירי, לא-ממשי, של האש המוחשית, מעין נקודת הצטלבות של שני תחומים מנוגדים ובדלים, החומר והרוח. אותו עשן "שותה" רבי אוריאל: הפעולה הגסה של הגוף כאן נכנסת בלא מתיצה לתוך הרוחניות מפני שברגע ממושך זה של התעלות-הנפש מתפשט הצדיק מגשמיותו. אפשר לומר שהנפשות הפועלות ב"הנידח" משתטות מן המציאות המוחשית של העולם הזה. מציאות זו אינה משכנעת בעניין תוקף זכותה כמציאות, אינה נראית כדבר שכדאי להסתכל בו כמות שהוא, להאמין בו ולהידבק בו. מה שמכריע הוא לאיזה כיוון משתמטות הנפשות. ה"עולם השפל" של הסיפור נתון בין שתי ספירות מנוגדות, העולמות העילאיים הנשקפים מתוך תורת החסידות והעולמות התתיים הפעורים בתוך ההווי המתנגדי על ספרי המוסר הזועמים שלו; ועיקר העלילה הוא פנייתו המודרגת של גרשום מעולמות החושך והמוות אל עולמות האור של רבי אוריאל, אשר כשמו כן הוא. הנה תיאור יותר פנימי של חווייה מיסטית של הרב, היכול לשמש מפתח להתפתחות הסיפור עד סיומו:

"הלילה מתקפל ויצא והאפלולית נעתקת והולכת. קם רבי אוריאל ונסתכל בגופו של עולם ונתלהב התלהבות בוראה מהשתלשלות העולמות ומן העולמות המצותצחים, עד שנתיירא שלא יתבטל מן המציאות. הניח מצחו על זכוכית של חלון כדי לצנן דביקותו הגפלאה ויוכל להחזיק את נפשו בגופו. הלילה נשתלשל מעולם לעולם ומדת יום מתקשטת ועולה" (כ"ב).

האדם העומד בחושך רואה אור גדול: השחר המפציע מבעד לאפלולית הופך למאורע קוסמי – שמשו של העולם הזה מתמזגת בימים של בהרה עילאית והופעת המונח הקבלי הטכני, "השתלשלות העולמות", מורה על הזינוק הפנימי של הצדיק מעולם הגשמיות דרך האצילות אל האין-סוף. (בהתאם לחווייה הזאת, מיד אחר-כך מופיע שוב השלג, לכסות את האכסניה "בבהירות העליונה", כלומר להפוך מה שהיה בבחינת ארץ לשמיים). לחיצת המצח הקודח כאן אל החלון היא דוגמה מצוינת למקומו

של החומר בסיפור, ושל תיאור דברים מוחשיים. הזכוכית הצוננת היא נקודת-אחיזה דקיקה וחלשה המחזיקה את רבי אוריאל בעולם החומרי וגם מזכירה לנו, הקוראים, שהנפש המתפעלת הזאת עדיין מתקיימת במציאות מוחשית. אך הזכוכית, התגבשות שקופה ושבירה זו של החומר, עשויה גם להעמיד אותנו על הקלישות המהותית של החומר, חוסר הממשות האמיתית שלו, יכולתו המצומצמת כל כך לכלוא את הנשמה ההורסת לצאת אל עולמות אחרים.

כנגד התעלות-נפש זו של רבי אוריאל ראוי להעמיד את התיאור של הבחור גרשום כשהוא לבדו בלילה. אף כאן, כמו בקטע הראשון שהבאנו על רבי אוריאל, נקבעת מסגרת התמונה על-ידי תאורתה. קודם נראה גרשום בליל גשם כשהא חוזר מן הישיבה דרך מבואות אפלים ופנס מבליח בידו המעורר צבאות של צללים. מיד אחר-כך, כשהוא נכנס לבית, בהתחלת הפיסקה הנקראת "מפחד בלילות", ממשיך המספר להדגיש את כוחה המגדיר של התאורה: "אור התנור טרם כבה ומגורה קטנה מאירה את המפה הפרוסה על חצי השולחן ואת ביצת המשרת ואת רקיקי השמן ואת כוס החלב שהכינה לו בעלת הבית לסעודת הלילה... התריסין הומים מפחד בלילות וכתו צללים פורחים אילך ואילך כמיני רוחין ולילן ושדין... ספק ער ספק ישן שכב גרשום על מטתו. הציץ וראה כמיין 'בת מלכה' פרזלנית ומחט שהחלידה נעוצה לה בכרתה... דימה לו שחוטים אלו נשתיירו מתכריכים של אמו ובמחט זו תפרו אותם". ובהמשך מתואר שחרו של אותו לילה מסויט: "התריסים מוגפים ואור הנר אינו מבקיע וכלי הבית עושים צללים שחורים וארוכים וכח המדמה גותן בהם רוח חיים..." וכשגרשום קופץ כבהלה ממיטתו, שמא יחטפוהו הצללים המאיימים, ויוצא אל אפוליתו של שחר, עם פנס שאורו העלוב מפציע מבעד שלחופית של בהמה, כך נראה העולם בחוץ: "אור מרושל וכהה מכבכץ ויוצא מן המזרח ובוקר צונן ולח בוקע ועולה. ספק שלג ספק גשם, ספק יום ספק לילה" (ל"א-ל"ב).

כמעט כל שלבי חוויתו מקבילים לזו של רבי אוריאל, וכל ההקבלות מנוגדות הן. אצל רבי אוריאל שיירי סעודת שבת שכבר נהנו ממנה; כאן הכנות לסעודה של חול שגרשום לא יגע בה, כשם שהוא מושך את ידיו בכלל מהנאות העולם הזה. אצל רבי אוריאל אור הנרות מגלה חיות מופלאה בדברים המוארים; כאן מעוררים האורות המבליחים אך צללים אימתניים והחיות שדית היא ולא קדושה. אצל רבי אוריאל טשטוש תחומים פירושו הורדת שמיים לארץ, ואילו כאן טשטוש סתמי, אפור, מדכדך, המשקף את מצבו של גרשום התלוי בין עולמות כאדם שבשבילו העולם הזה מין לימבו חסר-צורה: מה הוא "ספק ער ספק ישן" אף עולמו "ספק שלג ספק גשם, ספק יום ספק לילה". רבי אוריאל עומד על יד חלון לקראת שחר ומסתכל החוצה אל גופו של עולם, ואילו כאן מוגפים התריסים, בלילה גם בבוקר, וגרשום אינו יכול לראות לא את העולם הזה ובודאי לא את העולמות שמעבר לו אלא רק מה שמתחת לו – מלכותם של רוחין לילין ושדין. רעיון זה מודגש באופן מפורש עוד יותר להלן בסיפור כשגרשום חוזר לבית רבי אביגדור אחרי מות אמו: "עיניו נתפקקו בדמעותיהן והעולם הזה ועולם השאול והמחשכים שהיו תחילה כשני עולמות נתלכדו פתאום לעולם אחד" (מ"א). רגע זה מקביל, כמובן, להתלכדות שני העולמות. זה של חסד עליון וזה של בני אדם, אצל רבי אוריאל, אלא שמי שאינו מסוגל להסתכל בעולמו של הקב"ה דינו לראות רק שאול ומחשכים. אף ניתן פה הסבר

פסיכולוגי להתמסרותו המשונה של גרשום אל חזיונות-חושך: הוא איננו יכול לראות את העולם סביבו מפני שעיניו נתפקקו בדמעותיהן, מפני שהוא מתפלש כיסוריו, אוהב אותם, נהנה מהם. או, כפי שמעיר המספר במקום אחר, "מתעדן והולך ביסוריו כתולעת" (ל"ב). בסעיף אחרי זה, אשר בו מתוארת התלכדות שני העולמות, מושלמת ההקבלה המנוגדת אל רבי אוריאל: "שוכב לו הגוף הנגוף על מצע של תבן ומסתכל בפנימיות העולמות." (ויש לשים לב להקבלה הלשונית, ולהבדל במשמעות, אל רבי אוריאל ה"מסתכל בגופו של עולם"). "גד וגדודי מלאכי חבלה שראה אותם תחילה בדמדומי ראייה בלבד נשתלשלו פתאום בעצם הויתם." (במקום העולמות המצוחצחים והשתלשלות העולמות, כאן השתלשלות שדים בלבד מדמדומי דמיונות לנוכחות ממשית.) ולכן בצדק קובל גרשום על עצמו בפאתוס הטבעי לו: "נפשי, נפשי, כמה עלובה את, כמה אומללה את, כמה צרות כרוכות אחריך, בין בעולם הזה בין בעולם הבא" (מ"א).

רק במקום אחד בסיפור לפני הפרק האחרון מראה גרשום כוח נפשי להסיר את מסך הדמעות מעיניו ולראות את זיו הבריאה: אותו יום של חול-המועד פסח בעירו כשהוא מסתכל החוצה — כאן התריסים אינם מוגפים והשמש מאירה, לא בר או פנס — ונהנה מיפי האביב, אפילו מאבני הרחוב ה"מצוחצחות ומבהיקות מאורו של עולם" (ל"ח). ככוונה משמיע לנו המספר הד מילולי מתיאור התעלות-הנפש של רבי אוריאל: היכולת לראות את אורו של העולם הזה היא תנאי קודם ליכולת לראות את אור-העולמים, ובעצם יום האביב הזה, נמשך גרשום בפעם הראשונה אל השטיב"ל החסידי. מיד אח"כ הוא גולש שוב אל תהומות המרה השחורה שהוא רגיל לשוט בהן, אך רגע זה מלמד אותנו שיהיה מסוגל לקלוט את תורתו של החוזר החסידי כשזה יתגלגל אל ביתו וילמד אותו. ומה שלומד גרשום מן החוזר הוא להתזיר את עיניו מאותה מלכות אפלה של רוחין וליילין ושדין ולראות את פני המציאות כשם שראה אותם רבי אוריאל בראשית הסיפור: "הגיע גרשום למדרגה גדולה בדרכי השם וקנה לו בחינה והסתכלות בשני העולמות" (נ"ד). מה שראינו בהתחלת הסיפור כמאורע חיצוני-תיאורי, שנתהווה באמצעות השלג, נעשה כאן למאורע הפנימי המכריע בחייו של גרשום: "הוא מתגבר ושט ופורח בעולם השכלי, מה שהיה אתמול בכחינת שמים הוא היום ארץ" (נ"ה). אפשר לנסח את ההבדל בין גרשום בראשית הסיפור לגרשום בסוף כמעבר מסכילות חולנית לפעילות קודחת. בתחילה עולם המחשכים היה מתקייף אותו, תודר אליו מבצע לתריסים מוגפים, מושך אותו למטה בחבלי דמיון. לעומת זאת, אחרי שהוא רואה את האור האמיתי מתמלאת נפשו אנרגיה עצומה של געגועים ואהבה. שוב מבטל הוא את העולם הזה אך בצורה הפוכה, לא מתוך רתיעה ממצואות שמתמוגגת והופכת לצללי-סיוט, אלא מתוך קוצר-רוח ממצואות שחוצצת בין נפשו הדרוכה לבין מקור-מחצבתה, שהיא מתאווה לקפוץ אליו בתנופה אחת: "מרי, צועק גרשום מנהמת לבו, בראת גן-עדן ושמת חרב בפתחו, יהי רצון שישרפו עצמותי בגיהנום ולכד שגייע גרגיר קטן מהם אליך השם." וכשגרשום נותן לבו על כל הרקיעים שעומדים בינו לבין קונו, הוא מרגיש ספק יאוש ספק העזה-שלא-אבה, ותמה: "העולם השפל שבראת מה לנו עוד בר" (נ"ה). הסיפור פתח, כפי שראינו, בירידה מנתיב עליון אל העולם השפל, בתצפית כביכול אפית על אותו עולם עם צורות-חייזר המגוונות למיניהן. אך כל התרחשויות הסיפור

לא באו אלא להשלים תהליך של שחרור מן העולם השפל, להראות שהוא אינו כדאי. ובסוף נסגר המעגל שנפתח במשפטים הראשונים של הסיפור, בכיוון הפוך, מן העולם השפל אל גתיב עליון: "פני המזרח מאדימין וכיפת הרקיע הסמוכה לארץ משחירה והולכת, אבל בתיהם של ישראל כבר מאירים מאור קדושת נרות השבת" (ב"ה-ב"ו). הרי השבת היא צומת בזמן של האלוהי והאנושי, וכשם שבפתיחת הסיפור הארץ השחורה הלבינה מול כהיון השמים, כאן כיפת השמיים השחורה סמוכה לארץ – כאילו מורד סולם שיעלה בו גרשום אל העולמות העליונים – וכנגדה מאירים בתי שוכני עפר באור קדוש. אפשר היה לחשוב בפתיחת הסיפור שהעולם השפל מואר באינטנסיביות יתרה מן העולם העליון, וכמו באפוס הקלאסי, מתווסף לו ממד של חשיבות וחיות מהיותו קשור באותה ספירה עילאית. אלא כאן בסוף רואים בעליל שהעולם השפל מגשים את יעודו רק כשהוא מתמזג בעולם העליון, זאת אומרת, רק כשהוא מאבד את זהותו העצמאית, רק כשהוא מתבטל כולו מפני העולמות המצחצחים שמעבר לו.